

niž zde upozornuji, seznamenává můj doslov ke knize Zdenka Jana Medka o tolerančním patentu, kterou chystá edice Kalich. Charakterizující zprávu o průběhu symposia podala Noemi Rejchrtová v Kostnických jiskrách 66 (1981), č. 22.

TOLERANCE A TOLERANČNÍ PATENTY V PODUNAJSKÉ MONARCHII

Peter F. Barton

(V úctě věnováno sesterské fakultě Českých bratří, Komenského fakultě v Praze.)¹

- 1 - Podunajskou monarchií zde rozumíme oblast prvoroženské vlády habsburského domu.
- 2 - Ve všech zemích habsburského domu došlo k protireformačním opatřením, která neblaze postihla protestanty i v oblastech, v nichž evangelíci kdysi tvořili převážnou většinu.
- 3 - Nejtvrději zásah dolehl na protestantství v oněch zemích, které (s výjimkou Předního Rakouska, jež bylo brzy ztraceno v bojích s Francií) byly později souhrnně nazývány "německo-slovanskými dědičnými zeměmi" a ještě později "královstvími a zeměmi, zastoupenými v Říšské radě".
- 4 - V západních zemích Salzbursku, Tyrolsku, Voralbergu a v Předním Rakousku bylo protestantství zatlačeno do podzemí už od dob selských válek z let 1525 a 1526.
- 5 - V zemích vnitřního Rakouska², v Dolním Rakousku³ a v zemích Koruny české ujali se naopak evangeličtí stavové za Maxmiliána II. a za Karla II. více nebo méně účinně záštity evangelického hnutí.

6 - Se smrtí Maxmiliána II. r. 1576 a s mnichovskou konferencí z r. 1579 zesílila protireformace i v těchto oblastech, především v městech a tržních osadách a na církevním zboží.

7 - Ve vnitřním Rakousku bylo zahájeno pronásledování protestantů v letech 1598 až 1600 za Ferdinanda III., pozdějšího císaře Ferdinanda II.

8 - V zemích Dolního Rakouska a v zemích českých následuje po uherském povstání Istvána Bocskaye a po "roztržce bratří domu habsburského" nový rozkvět evangelického života počátkem 17. století.

9 - Dne 25. července 1620 překročí vojsko vyslané Maxmiliánem Bavorským a vedené Tillym hranici Horních Rakous a navzdory odporu obyvatelstva táhne rychlými pochody východním směrem.

10 - Bitvou na Bílé hoře z 8. listopadu 1620 začíná tragedie protestantismu v zemích České koruny a v Dolním a Horním Rakousku, tedy v Rakousích nad a pod Enží.

11 - Nehledě k některým úkrajím slezským je nyní i zde protestantství zatlačeno do podzemí a r. 1627 jsou vypuzeni i z Rakous pod Enží evangeličtí kazatelé a učitelé. Evangelíky pohlcuje "temno".

12 - Jenom část protestantů postavených před alternativu "víra nebo vlast" volí útěk, většina se pokouší, tváříc se navenek katolicky, tajně si zachovat svou víru.

13 - Vzniká tak evangelická laická církev potlačovaná nejprůšnějšími násilnými opatřeními až po galejní otroctví, která si hledí uchovat svou víru po dobu sedmi až dvanácti pokolení četbou zakázaných evangelických knih, biblí, katechismů, modlitebních příruček, kancionálů, postil a dalších.

14 - Od mezných let 1525/6, 1598/1600 a 1620/27 ubývalo sice protestantů z pokolení na pokolení, ale nikde nemohla být tato evangelická laická církev zcela vykořeněna.

15 - Zdá se, že největších úspěchů ve snaze omezit prote-

stantství bylo dosaženo v době tzv. "tiché protireformace" za Marie Terezie v letech 1740 až 1780.

16 - Postup vůči evangelickým křesťanům nebyl v době Marie Terezie určován zásadní tolerancí, nýbrž výsadami, udílenými od případu k případu z hospodářských ohledů. Kdežto osídlenci ze zahraničí byli získáváni vábivou nabídkou svobodného výkonu náboženství, ostatně zřídka splněnou, a hospodářsky důležitým odborníkům bylo třeba ve Vídni a ve Štýrském Hradci svobodu vyznání netoliko slíbit, ale opravdu dát, byly na evangelické venkovské obyvatelstvo uvaleny misie a transmigrace.

17 - Transmigrace⁴ znamenala násilné přesídlování dospělých evangelických křesťanů do Sedmihradska, částečně do Uher. Šlo o to, zabránit dalším ztrátám potřebných pracovních sil jejich vypuzováním do zahraničí, a vytvořit deportacemi tajných evangelíků fikci "jednoty víry".

18 - Úmrtnost při násilném vystěhovalectví, např. u salzburšských evangelíků, vypuzených 1731/32⁵, a při přesunech obyvatelstva byla zhruba stejná. Nejméně jedna pětina zemřela po útrapách přesunu a na důsledky těžkostí, spojených s novým usídlením.⁶

19 - Konfesijně smíšená manželství byla roztržena. Nedospělé děti bylo třeba opustit; většinou se dostaly do konversních domů.⁷ Jen v jednotlivých případech se některým dětem dorostového věku podařilo uprchnout do Německa. Výtěžek z vynucených prodejů vystačoval i u sedláků, kdysi bohatých, sotva na žebráckou existenci.

20 - Vládní politika zacházela přinejmenším s vůdčími postavami evangelického hnutí jako se zločinci, přidělovala je k nuceným a opevňovacím pracím, zařazovala do vojska atd.

21 - Roztržení rodin způsobovalo, že mnozí přestěhovalci se znovu a znovu pokoušeli vrátit do své vlasti. Vládní místa se těmito případy musela zabývat opakovaně.

22 - Zejména v Horních Rakousích, Korutanech a Štýrsku vy-

slídili misionáři tajné protestanty a těm, kdo se nechtěli své víry vzdát, byla vnučena transmigrace.

23 - Na jaře 1777 se pokusili tři bývalí jezuité (Jan Kořis-ka, Petr Jiříček a Petr Sašina) vylákat tajné evangelíky moravského Valašska z jejich rezervy tím, že jim předložili podvržený toleranční dekret s císařskou pečeti.

24 - Nepřihlásilo se však proti očekávání několik málo lidí, nýbrž celé tisíce z šedesáti vesnic.⁸

25 - Když se nepodařilo získat pro římskokatolickou církev nazpět tyto "bludaře" ani nasazením dobrých reformně katolických duchovních, chystal se přesun moravských Valachů nikoli do Sedmíhradska, "kde není naděje na jejich obrácení",⁹ nýbrž do Uher, jejich přidělení k pracím opevňovacím, do vojska nebo do kázní.

26 - Uplatnění těchto tvrdých opatření zabránil císař Josef II. svým známým listem z 23. září 1777, v němž pohrozil, že odstoupí z postavení spoluregenta.¹⁰

27 - To vyvolalo zásadní diskusi, v níž Marie Terezie a část vládní byrokracie hájily násilné obrácení z důvodů právě tak náboženských jako politických. Násilná protikacířská opatření byla z náboženských důvodů stále znovu vyžadována od dob Augustinových i Tomáše Akvinského¹¹ a politické smýšlení souhlasilo s názorem rádců Ludvíka XIV.: "Jeden král, jeden zákon, jedna víra."¹² Jedině jednota ve víře zaručuje účinnost politické funkčnosti státu.

28 - Na jiném stanovisku stála malá skupina vlivných pragmatiků vedená kancléřem Václavem knížetem Kounicem-Rietbergem. Usilovala o tichou toleranci, která měla skoncovat s dalším jitřením protestantů a hodlala jim přiznat jakési "exercitium privatissimum". K této linii se začínala, zdá se, přiklánět i Marie Terezie v posledním roce svého života. Avšak pod vlivem vídeňského knížete biskupa Krištofa Antona kardinála Migazziho nakonec přece odepřela 28. února 1780 podepsat toleranční

patent připravený Kounicem.¹³

29 - Evangeličtí křesťané spatřovali v Marii Terezii stále méně laskavou matku, nýbrž naopak neshášenlivou macechu,¹⁴ a to i ve výsadních uherských městech, jimž byl přiznán svobodný výkon náboženství. Tak např. v Šoproni se čekalo se zahájením novostavby evangelického kostela, až Marie Terezie zemře.¹⁵

30 - Třetí skupina, k níž patřil také císař Josef II., žádala z mnohých důvodů toleranci zásadní, i když omezenou.

31 - V 16. století existovala pod habsburskou vládou tolerance, i když krátkodobá. Víme o klášterech, např. Garstenu u Štýrska, kde spolu žili evangelicky smýšlející mniši s mnichy katolickými a pozměnili klášter v jakési evangelické kazatelské učiliště,¹⁶ víme o katolických biskupech, jako byl např. Jiří IV. Agricola ze Seckau,¹⁷ kteří viděli v evangelických stavech ochránce před úchvatem církevního zboží ze strany katolického zeměpána,¹⁸ víme o vzorných vnitroprotestantských pokusech ujednocovacích, jakým byla Česká konfese.¹⁹ Ale všechny tyto zisky ve prospěch tolerantního postoje byly ztraceny v průběhu protireformace a rekatolizace, s výjimkou politicky ohrožených pohraničních úkrají.

32 - Jediná instituce zůstala z praktických důvodů vynata z této obecné atmosféry intolerance - dvorská válečná rada. K vojsku byli rádi bráni i evangeličtí křesťané. Zde mohli za Třicetileté války udělat kariéru dokonce i kalvinisté, jako Peter Melander.

33 - Jako spoluregent rozhodoval Josef II. o vojsku. Jako samovládce propagoval udílení úřadů a funkcí podle armádního vzoru, kde se nemělo dbát na rozdíl v náboženství, nýbrž jen na řádnost, zdatnost a křesťansky morální život uchazečů.²⁰

34 - Reformační dějiny Čech a Moravy poprvé ozřejmily jev, pro další rozvin tolerance velice důležitý: Kde si dvě konfese vzájemně musely poskytnout právní toleranci - zde tedy utrakvistická většina a římskokatolická menšina - vznikl vět-

šinou prostor ještě pro vyznání další, i když jen fakticky a nikoli právně.²¹

35 - Konfesijní rozrůzněnost a tolerance, které byly v Předlitavsku, odezříváme-li od Slezska, zničeny nebo zatlačeny do podzemí v době Třicetileté války, mohly se aspoň částečně udržet v Zalitavsku.

36 - V zemích uherských, jež se dostaly pod přímou vládu Osmanů, osvědčovala se skoro napořád vůči křesťanským vyznáním tolerance. Vysoká Porta se nezajímala o rozpory uvnitř křesťanství, nepřála však ani vnitrocírkevním sjednocovacím snahám.

37 - Strach před novou velkou ofenzívou tureckou, k níž pak r. 1683 vskutku došlo, vedl r. 1681 k nepatrné úpravě²¹ protiprotestantské politiky vídeňského dvora. Bědnou náhradou za evangelické kostely a školy, zabavené v smutném desetiletí uherského protestantismu (1671-1681),²² bylo luteránům a reformovaným povoleno pro každý komitát aspoň jedno staveníště pro nový kostel.

38 - Poloha těchto staveníšť byla předepsána článkem XXVI. zákonů, vydaných na šoproňském sněmu: Místo bylo voleno skoro výlučně tak, aby protestanté pro dlouhé pochody ztratili chuť kostel navštěvovat.

38 - Zatímco protestantské sbory ve vzdálených komitátech často po celá pokolení houževnatě vzdorovaly těmto omezením, redukce náboženské svobody na dvě až tři místa byla plně provedena v uherských oblastech, hraničících se Slezskem, Moravou, Dolními Rakousy, Štýrskem a Kraňskem.²³

40 - Protestantům na jiných místech byla svoboda víry přiznána v tom smyslu, že se mohli zákonně účastnit evangelických bohoslužeb a kasuálií, ovšem výlučně v několika tzv. artikulárních kostelích, k nimž byla cesta daleká.

41 - I když jim tedy byla povolena na papíře zákonná tolerance, přece zůstávali, nejspíše i v očích dvora od roku 1691, podle názoru světských i duchovních úřadů státními občany a

křesťany druhého řádu, proti nimž bylo dovoleno postupovat, kdyby byli žádali víc než svobodu svědomí, jež jim byla přiznána, s užitím trestů peněžních a odnětí svobody, bičování a ran holí, především však všemožným šikanováním.

42 - Josef II. se musel vypořádat s důsledky této represivní politiky hned po svém nástupu do vlády. Dva evangeličtí učitelé gemerského komitátu, tedy z dnešního Slovenska, měli být podle představ uherské místodržitelenské rady uvrženi na tři měsíce do vězení, zostřeného stravou o vodě a chlebu dvakrát do týdne. Čím se provinili? Modlili se se svými evangelickými bratřími a pomohli jim navštěvovat kvůli křtu a pohřbu artikulární místa. Tím připravili katolické faráře o štolové poplatky. V době Josefa II. vyvázli ze svízele důtkou.²⁴ Obdobné případy způsobovaly, že často bezděky se začala uznávat potřeba vypracovat vhodnou toleranční soustavu.

43 - I když se nevhodné rozlišování mezi svobodou kultu a svobodou svědomí v pohraničních komitátech zhusta projevovalo neblaze, přece protestantství osvědčilo svou značnou životnost i v neartikulárních místech.

44 - Protestantství pohraničních oblastí vykonalo mnoho jak navenek, tak vnitřně. Po vnitřní stránce to dobře prokazuje evangelictví v Burgenlandu.²⁵ Zde žil pouze jediný artikulární sbor.²⁶

45 - Přesto se zde po r. 1781 v toleranční době plně rozvinul horlivý sborový a školský život. Dnes je v Burgenlandu na 30 mateřských sborů, největší procento protestantů v celém Rakousku s intenzivní návštěvností sborových shromáždění.

46 - Navenek rovněž, neboť protestantství v uherských hraničních komitátech se stalo útočištěm utajených evangelíků ze Slezska, Moravy, Dolních Rakous, Štýrska a částečně i z oblastí západnějších, pokud byly podrobeny habsburské vládě. Ačkoli to bylo přísně zakázáno, docházelo opakovaně k přebíhání tajných evangelíků na bohoslužby v uherských protestant-

ských kostelích. Podobně zase docházeli občas evangeličtí faráři z uherských pohraničních oblastí na návštěvy svých souvěrců na druhé straně Litavy a Moravy, třebaže přitom dávali v sázku život.

47 - Z těchto dosud málo prozkoumaných kapitol církevních dějin uveďme aspoň dva případy. Roku 1738 proklouzl bratislavský evangelický farář v převlečení k evangelickému "státnímu vězni" ve Štýrském Hradci, aby mu podal večeři Páně.²⁷ O svatodušních svátcích 1780 konal jiný evangelický farář na moravském Valašsku po celý týden bohoslužby na několika místech ve stodolách, po lesích, jeskyních a vysluhoval večeři Páně. Vládním činitelům se nepodařilo ani tomu zabránit, ani evangelického faráře identifikovat.²⁸ Bylo ovšem zatčeno 48 protestantů a krátce před skonem Marie Terezie odsouzeno k těžkým trestům a k přestěhování do Uher.²⁹ Tyto přesuny obyvatelstva byly provedeny. Josef II. po svém nástupu na trůn povolil potom přestěhovalcům návrat.

48 - Tato vzájemnost ilegálního protestantství předlitavského a předmoravského s diskriminovaným, přece však legálním a tolerovaným protestantismem v oblastech zalitavských a zamoravských měla několik přímých a nepřímých důsledků. Jmenuji z nich tři, vnitroevanglický, státní a reformně katolický, které dojdou rozvinutí v josefínském období.

49 - Z uherských evangelických sborů poměrně blízko hranic přišel po r. 1781 nadprůměrně veliký počet evangelických pastoraů do nově vzniklých sborů na Moravě, v Čechách, ale i v Horních Rakousích a Korutanech. Je podivuhodné a dodnes do podrobností neprozkoumané, jak rychle našly delegace pronásledovaných evangelických horalů v dnešním Slovensku a v západních Uhrách evangelické duchovní, kteří byli ochotni vzít na sebe zcela nezajištěný účel tolerančního pastora.³⁰

50 - Vzhledem k složité zahraničně politické situaci - po celou dobu rozvinutého josefínství v letech 1780 až 1795 byla

habsburská monarchie vojensky ohrožena - bylo radno uspokojit významnější náboženské menšiny a získat je pro režim poskytnutím zásadní, i když omezené tolerance. Tak vedly tzv. "moravské náboženské nepokoje"³¹ nepřímo k toleranci jakožto prostředku k ukáznění poddaných. Tento prostředek se arci v jiných oblastech poddaných habsburskému domu, např. v Rakouském Nizozemí, neosvědčil.

51 - Reformně katolické kruhy ovšem nepovažovaly toleranci pouze za náboženský důsledek svobody svědomí, kterou hlásaly, nýbrž také za prostředek rekatolizace, v kterou doufaly. Co se nepodařilo za celá pokolení brutální protireformace, totiž beze zbytku vlenit protestanty a pravoslavné do katolického církevnictví, toho se mělo dosáhnout tolerancí. V očích mnohých josefínských katolických duchovních až po biskupa Jana Leopolda Haje a v očích mnohých státních úředníků byla tolerance také "tolerantní misíí".³²

52 - V tomto smyslu byla tolerance pokračováním protireformace se stejným cílem, ale s jinými prostředky. Neméně důležitý byl trend státu, jenž nabýval stále silnějších rysů absolutistických, byrokratických a centralistických, směřujících k jisté uniformizaci zákonodárství.³³

53 - Přitom nešlo pouze o poměrné vzájemné sladění konfesijních vztahů v pozdějším Předlitavsku a Zalitavsku,³⁴ nýbrž i o zpracování těch dílčích výsadních práv, která protestantům narostla z důvodů politických, hospodářských nebo populačních. Ve Slezsku byla ustanovení Vestfálského míru bezohledně zrušena. Intervence švédského krále Karla XII. způsobila, že evangelikům bylo vráceno 130 vyvlastněných kostelů a že byly zřízeny tzv. kostely milosti. Všechny tyto od r. 1707 evangelické kostely sice připadly po kořistných válkách Fridricha II. Prusku, ovšem s jednou závažnou výjimkou:

54 - Velebný kostel Ježíšův spolu s Ježíšovou školou v Těšíně zůstal se svým mnohojazyčným sborem zachován monarchii a stal

se mateřským kostelem mnoha zemí.³⁵ Kromě toho si udržely svou evangelickou povahu sbory Ašska. Roku 1775 musela Marie Terezie přiznat Aši svobodný výkon náboženství.³⁶ Stejně jako Těšín měla Aš vlastní konsistoř. K tomu přistupovala ještě pohraniční místa česká, přiřazená ke sborům saským nebo pruským.³⁷

55 - Opětné dobytí tureckých Uher polními taženími prince Eugena Savojského vytvořilo novou situaci. Po osvobození Budína 1686 to vedlo k vypuzení protestantů z Budína a Pešti a k rozšíření protireformace i do středních a jižních Uher.

56 - Na druhé straně však bylo třeba nově osídlivat znovu získaná území, a to nikoli pouze osídlenci katolickými, jichž nebyl dostatek.

57 - Při trpění osídlenců pravoslavných a při získávání osídlenců evangelických³⁸ docházelo k rozporům v rakouské vládě od dob Leopolda I. až do časů Marie Terezie. Dva požadavky se dostaly do protikladu: jednak ideál restaurace jednoty víry, jednak nový ideál zalidňovací. Od obou těchto ideálů se přitom očekávalo povznesení oslabeného státu.

58 - Jednotná úprava postavení evangelických novousedlíků nastala, neboť zúčastnění magnáti jednali často podle svých osobitých představ. Zhusta bylo evangelickým osídlencům mnoho naslibováno co do svobod víry, náboženských a kultických výkonů, málo však dodrženo. Nicméně nebylo možné plně se vrátit k metodám násilné protireformace, neměli-li být získaní osídlenci ztraceni a další odrazeni.

59 - Tento nový ideál populacionistický, který neusiloval o rozšíření státu jako spíše o zvýšení jeho blahobytu a bohatství zvětšením počtu pracujícího obyvatelstva, měl ohlas také v Turecku a v Polsku. V obou těchto státech byla svoboda víry zaručována aspoň na papíře.

60 - Roku 1774/5 přešla Bukovina z tureckého panství pod moc habsburskou. Zde byli už dříve povoláni do země evangeličtí

osadníci, jimž byla přána i všechna náboženská práva.³⁹

61 - Halič připadla habsburskému domu již 1772. Zdejší evangelické sbory, např. Biala, přežily protireformaci. Za Marie Terezie byli od r. 1774 voláni do země evangeličtí osídlovatelé. Byla jim přiznána náboženská práva a nemuseli platit ani štolu katolickým duchovním. Získali tedy více než evangelíci dědičných zemí pozdějším tolerančním patentem.

62 - Za Marie Terezie byla tedy obecně panující intolerance místně překonávána z důvodů politických, populacionistických a hospodářských.

63 - Nedůslednosti této soustavy lze snad nejlépe ozřejmit na zemi, z níž se šířil boj proti protestantství nejdříve, už za Ferdinanda II., totiž na Štýrsku. Zatímco se postupovalo se vši rázností proti utajeně evangelickým horalům a dřevorubcům, odbyvaly se naopak ve Štýrském Hradci evangelické bohoslužby pro nepostradatelné odborné dělníky.

64 - Policie musela ovšem dbát o to, aby se těchto bohoslužeb neúčastnili evangelíci, kteří nepatřili k továrnímu dělnictvu.⁴⁰

65 - V tomto rozlišování se potom pokračovalo v době josefínské i pozděně josefínské se změnou nemalého dosahu: Oficiálně přijatí protestanté byli ochotně tolerováni, ale těm, kdo se chtěli evangelíky teprve stát, byly stavěny do cesty skoro nepřekročitelné překážky.

66 - Výsady, udílené z důvodů hospodářských, dobře typizují náboženskou politiku před rokem 1780. Uplatňovala se často ve Vídni a v Terstu vedla dokonce k udělení svobody kultovní.

67 - Při tolerančním zákonodárství z r. 1781 nehály hospodářské úvahy přímo žádnou úlohu.

68 - Byly však nesmírně závažné v zásadních diskusích o prospěšnosti tolerance pro stát, které vedli rakouští státovědci, např. Joseph von Sonnenfels.

69 - Správně dávkovaná tolerance je pro časný blahobyt, pro

pozemské blaho (byl to oblíbený pojem osvícenský⁴²) státu neobvyčejně prospěšná, kdežto fanatismus a intolerance mu naopak nesmírně škodí. To byl axiom vedoucích státníků, kteří pak jakožto josefinci měli vliv na toleranční zákonodárství. Nepřímo tedy byl hospodářský aspekt brán v úvahu při provádění tolerančního zákonodárství a nabýval na důležitosti úměrně s tím, jak se pak vyvíjelo ve směru represe a omezování.

70 - Císařovo naléhání ve prospěch tolerance bylo také bojem proti výsadnictví všeho druhu. Prospělo protestantům, dosud pronásledovaným, nivelizovalo však rovněž svobodu a rovnoprávnost, pokud jí už prve bylo dosaženo, jako např. v klasické zemi náboženské svobody, v Sedmihradsku.⁴³

71 - Po hrůzách Třicetileté války došlo k náběhům k ekumenické spolupráci konfesí, k nimž přispěl vydatně evangelický filozof Gottfried Wilhelm Leibniz. Jeho korespondentem byl italský historik a teolog Lodovico Antonio Muratori.

72 - Muratori byl nejvážnějším exponentem reformního katolicství, k němuž byla římská církev ochotna přitakat. Jeho spisy, v nichž zvláště zdůrazňoval lásku k bližnímu, zápas s pověrou, rozlišení věcí podstatných a vedlejších, se hojně čtly i v monarchii habsburské a ovlivnily mnoho významných duchovních i sám episkopát.⁴⁴ Tito reformní katolíci byli vcelku otevření i pro možnost omezené tolerance.

73 - Sporné a často pronásledované bylo uvnitř katolické církve reformní hnutí jansenistické. Už pro svou pronásledovanost vysoko hodnotilo svobodu svědomí. Někteří pozdní jansenisté vlivně publicisticky působili na sklonku vlády Marie Terezie.⁴⁵ Kde se vážně počítalo se svobodou svědomí, nemohla už být intolerance chválena.

74 - Silný vliv vykonávalo rané evangelické německé a nizozemské osvícenství, naveskrz církevně orientované, se svým učním o přirozeném právu. Popularizoval je např., čerpaje z podnětů Huga Grotia a Samuele svobodného pána z Pufendorfu,

"starorakušan" Christian Wolff nebo Sas Christian Thomasius. V tomto protestantském přirozenoprávním učení se zdůrazňoval jednak legitimní náboženský vliv zeměpána na církve jeho země, omezený toliko "čistě duchovním" posláním církví, jednak tolerance jako právní povinnost státu; stát sice může privilegiovat jednu z církví, ale ostatní musí tolerovat, pokud stát přímo neohrožují.

75 - Podle tohoto směru německého raného osvícenství neznamena tolerance svobodu od návštěvy bohoslužeb nebo třeba jen od církevního zpěvu ("teologický matematik" Wolff má nejenom za přirozenoprávní povinnost veršovat bohoslužebné písně, komponovat a zpívat, nýbrž dokonce hlásá svobodu jako povinnost navštěvovat bohoslužby a podílet se na církevním zpěvu, ovšem v rámci vlastní konfese).⁴⁶

76 - Myšlenky protestantského přirozenoprávního učení zpřístupnil dědici Marie Terezie učitel Josefa II. v této disciplíně, profesor Christian August von Beck ve svých tzv. arcivévodských přednáškách.⁴⁷

77 - Při vší své svéráznosti a svéhlavosti nezbavil se Josef ani jako samovládce soudů a předsudků, jichž nabyt ve věku dospívání. Mohly to být názory výhodné pro tajné protestanty, zatlačené do podzemí, a pro utiskované protestanty v Uhrách a ve Slezsku, např. přesvědčení, že svědomí je meznou instancí i pro konfesijně vázaného regenta a pro stát, nebo že je jeho povinností poskytnout aspoň omezenou svobodu kultu trpěným příslušníkům "velkých církví".

78 - Neméně tvrdošíjně lpěl Josef na předsudcích, např. na představě, že peněžní příspěvky, kolekty, mohou být odevzdávány pouze z nepotěšitelného úmyslu získat si tím zásluhu před Bohem. Ať sebevýmluvněji byl Josef ujišťován, že tato představa je v naprostém rozporu s protestantskou teologií, nedal se oblomit. V zalitavské redakci tolerančního patentu⁴⁸ zůstaly kolekty výslovně zakázány a byly povolovány jako projev zvláštní milosti toliko v jednotlivých případech (tak

např. reformovanému sboru ve Vídni).⁴⁹

79 - Jiný předsudek vtiskl ráz částečně intolerantní josefínské toleranci: Toleranci je třeba poskytnout těm náboženstvím a konfesím, které se jinde osvědčily jako státotvorné nebo aspoň jako státu neškodlivé.

80 - Od samého začátku - už u von Becka - nebyla tedy dána žádná právní základna pro církve, vyrůstající z husínského odkazu. V Josefově okolí se varovalo výslovně nejenom před husity, nýbrž i před anglosaskými malými církvemi, jako byli kvekři. Brutální postup proti těm, kdo byli v josefínském desetiletí prohlášeni za deisty,⁵⁰ se pohybuje na této rovině. Sem také patří skutečnost, že Josef nepomyšlel na to dát se omezovat říšským právem a poskytl toleranci rovněž pravoslavi jakožto církvi státotvorné ve spojeneckém Rusku. To, že Josef II. nerespektoval ani Jednotu bratrskou, ani Českou konfesi (a vzhledem ke své výchově snad ani respektovat nemohl), vedlo ještě za josefínského desetiletí ke konfesijní nestabilitě mezi protestantskými Čechy.

81 - Vedle už zmíněných motivů, jež vedly k udělení tolerance a o nichž je zmínka v úvodní části tolerančního patentu pod hesly "škodlivosti všeho násilí na svědomí" a "velké prospěšnosti pravé křesťanské tolerance pro náboženství a stát", uplatňují se i další motivy, z nichž je třeba připomenout motiv náboženský a motiv ideologický.

82 - Císaři Josefovi⁵¹ šlo také - a tím zesiloval trend směřující k "toleranční misi" - o zvěrohodnění katolické církve.⁵² Je třeba brát se vši vážností ujištění, které dal své matce, že by dal všechno, co má, za to, aby mohl učinit z protestantů jejich zemi dobré katolíky.⁵³ Nemůže však pokládat pro katolickou víru za prospěšné, užívá-li se přímého nátlaku, jak je uplatňován nucenými přesuny obyvatelstva, nebo užívá-li se nátlaku nepřímého, když se za základní předpoklad pro kariéru nebo holou existenci protestantů klade jejich konverse ke ka-

tolictví. I pro stoupence josefínství zůstává samozřejmostí, že je třeba získávat nekatolíky pro samospasitelnou církev vábením a jemným tlakem,⁵⁴ ale toto vábení a tento tlak se mají dít tak, aby věrohodnost katolického náboženství nebyla zpochybněna.

83 - Jako ideologický motiv je nutné vzít v úvahu zahraničně politické prestižní ohledy. Pokročilé státy jsou více méně tolerantní, ať už je tato tolerance zakotvena právně jako v Nizozemí a ve Velké Británii, ať je praktická jako v rivalizujícím Braniborsku-Prusku.⁵⁵ Císař si nemůže a nechce dovolit, aby jej veřejné mínění v těchto pokrokových státech mělo za netolerantního a zpátečnického.

84 - Z mnoha důvodů jsou tedy císař i špičkoví státní úředníci (kteří mají většinu ve státní radě, nikoli však v česko-rakouské dvorské kanceláři) na jaře r. 1781 pro "pravou křesťanskou toleranci", ale nevědí, jakým způsobem ji vymezit a omezit. Byl zrušen náboženský patent z 27.8.1778, který vyhlašoval "farním úřadem potvrzené" katolictví každého jednotlivce za základ jeho občanské existence a možnosti uzavřít sňatek, a trestal kázníci vlastnění a četbu evangelických knih, tajná shromažďování i soukromé pobožnosti.⁵⁶ Byly rozpuštěny náboženské komise, protestanty tolik nenáviděné. Dne 12.5.1781 byla ztracena praxe slídění po knihách spojená s násilným odnímáním nábožensky podezřelých spisů.

85 - Josefínský režim zručně využíval nástroje propagandy - od propagandy ústní přes anonymní letáky, pseudonymní drobné tisky až k vyžádaným dobrozdáním. Tak byla značná část obyvatelstva od jara do raného podzimu 1781 s větší či menší nepřesností informována o tom, že je vzhledem určitá míra tolerance. V reformovaném Debrecíně se zhruba vědělo několik měsíců před říjnem 1781⁵⁷ o možnostech, které se nyní nabízely, podobně jako se zase konzervativní katoličtí duchovní Horního Rakouska zdráhali poskytovat rodinám, známým pro své utajované protestantství, pohřby, sňatky a dokonce křty.⁵⁸

86 - Josef si výslovně nepřál zveřejnění tolerančního patentu⁵⁹ (sám mluvil vždy o patentu, nikoli o ediktu⁶⁰), neboť takové zveřejnění bylo by mělo za následek nežádoucí přitažlivost pro protestantství. Tomuto císařovu přání se však nattrvalo nepodařilo vyhovět, poptávka byla příliš velká. Známé např. případ Andrease Waldhubera ze Štýrska, jenž ani po dvou letech strávených v káznici nechtěl upustit od svého luterství a jehož záležitost proběhla všemi instancemi; vyřešil ji teprve císař 16.6.1781 za svého pobytu v Gentu. Do Vídně přicházely námítky ze zemí koruny svatováclavské, zvláště ze Slezska, a ze zemí koruny svatoštěpánské. Od února 1781 se velmi živě ozývali luteráni a reformovaní z Uher, přičemž zejména vynikli podáním memorand a stížností v soukromých audiencích Jakub Horváth, Péter Zay, István Vay a hrabě Josef Teleki.⁶¹

87 - Vzhledem k množství takových dotazů bylo posléze nutné zveřejnit tzv. toleranční patent, tedy onu "benigna resolutio", dosud intímovanou jen oběžníky a guberniálními dekrety.⁶² Toleranční patenty pro Předlitavsko z 20., pro Zalitavsko z 24. až 25. října 1781 jsou ve svých hlavních výpovědích natolik souznačné, že je možno je pokládat za jeden dekret ve dvojí redakci. Na druhé straně však je ohled na staré výsady a nové stížnosti uherských protestantů tak značný, že musíme mluvit o dvojitým současným zákonodárstvím v rámci téhož práva. K tomu přistupovala dílčí opatření pro oblasti starších a dalekosáhlejších práv, pro Slezsko z 30.3.1782, pro Sedmihradsko z 8./9.11.1781, zatímco nařízení pro Rakouské Nizozemí⁶³ a pro Lombardsko⁶⁴ nevykazují změnu.

88 - První návrh česko-rakouské dvorské kanceláře byl tak omezující,⁶⁵ že by byl ve skutečnosti znemožnil "cestou správnou" jakýkoli evangelický sborový život. Vytvoření sboru připouštěl jen v místech o neméně než 400 nekatolických rodinách; nekatolíci z jiných míst byli by směli navštěvovat evangelické bohoslužby v modlitebně pouze jednou do roka; bylo

by zakázáno zaměstnávat nekatolické učitele atd. Proti tomu se postavil císař vlastnoručním přípisem z 13. října. Libérální josefínek Tobias Philipp svobodný pán von Gebler⁶⁶ předložil z císařova pověření návrh tolerančního patentu, který vycházel vstříc potřebám křesťanů, kteří měli být tolerováni. V návrhu se ještě stanoví, že štolové poplatky protestantů nepřísluší katolickému faráři. O sedm dní později změnila státní rada toto ustanovení v pravý opak.⁶⁷ Dvojnásobné finanční zatížení protestantů zůstalo pak v platnosti v Zalitavsku do r. 1791, v Předlitavsku do r. 1849, aby tak byli nekatolíci podněcováni k tomu, stát se katolíky.

89 - Toleranční patent, opatřený zpětným datem 13. října, dával luteránům, kalvinistům a pravoslavným právo občanské existence, svobodného výkonu zaměstnání bez povinnosti skládat katolické přísahy nebo se podílet na katolických obřadech.⁶⁸ To znamenalo mnoho. Ačkoli však Josef nechtěl toleranci snadno odvolatelnou, nebyla nicméně dána záruka, že tolerance bude platit i v budoucnosti. V Rakouském Nizozemí byla zrušena de iure,⁶⁹ v Tyrolsku de facto. Proto bylo rozhodující, že se tajní evangelíci za evangelíky prohlašovali. Mnohá střediska evangelicky smýšlejících lidí reagovala velmi skepticky a váhavě. Mnoho vážilo, že jednotlivci strach přemohli a odvážili se kroku vládou nyní sice dovoleného, avšak u místních funkcionářů stále nežádoucího, a přihlásili se jako evangelíci. Víme, že někteří jednotlivci za sebou strhli celé sbory - tak např. získala Brigita Wallnerová, vdova po dřevorubci, celý Gosautal v Horním Rakousku. Bohatí sedláci kupovali evangelické knihy, aby mohly posílit souvěrce - jediná objednávka sedláka Hehenbergera ze Scharten činila ke zděšení příslušných katolických kněží 2 000 zlatých, za něž se v drahé Vídni tehdy dalo nakoupit 11 200 kg hovězího masa nebo 28 000 litrů vína.

90 - Toleranční patenty vyžadovaly 100 rodin jako základní předpoklad pro založení obce, sboru. Takový evangelický sbor

si směl postavit modlitebnu, školu, faru a povolal s určitými omezeními pastora a učitele. Brzy muselo být vyhlášeno, že 100 rodinám odpovídá 500 osob⁷¹ a že tyto osoby nemusí bydlet na jednom místě. Co za vrcholného josefinismu mohlo být protestantům na prospěch - po vleklých vyjednáváních bylo povoleno díky vytrvalé iniciativě z protestantské strany stavět na velkých sborech několik modliteben i škol⁷² a jeden sbor, jenž čítal pouze 496 členů, mohl být přesto ustaven⁷³ - , to se vykládalo v době pozdního josefinismu v policejním státě období Metternichova v neprospěch protestantů. Tehdy se dostalo evangelikům, nehledě k výjimkám, povolení k ustavení sboru pouze pod podmínkou většinou utopického čísla 100 rodin na jednom místě. Když se např. v tyrolském Zillertalu zdálo dosažení počtu 500 duší jako možnost, postupovalo se politickým nátlakem a právníckými kličkami proti lidem, kteří se chtěli stát evangelíky. R. 1837 zde došlo k poslednímu vyhoštění ze země z náboženských důvodů v Evropě.⁷⁴

91 - Nehledíme-li ke štolovým poplatkům, obsahovaly toleranční patenty, vzájemně se lišící, dva další diskriminující body (s výjimkou patentu pro Sedmihradsko). Tři čtvrtiny dětí⁷⁵ ze smíšených manželství se musely stát katolíky, neboť byl-li otec katolík, musely všechny děti patřit vyznání otce, byl-li otec nekatolík, následovali jeho vyznání pouze chlapečci. Protestantské modlitebny musely svou nevzhledností a nenápadností být negativní reklamou, která esteticky a propagandisticky působila ve prospěch katolické církve.⁷⁶ Založení 1 100 tolerančních kostelů,⁷⁷ přičemž v Uhrách sahala toleranční doba pouze do roku 1791, prokazuje, s jakou věrností ve víře pečovali diskriminovaní protestanté o kostel a školu. Analogicky to platí rovněž o tolerovaných pravoslavných a brzy také o židech.

92 - Nadsborové instituce protestantů jsou v tolerančních patentech naznačeny jen zárodečně. Konkrétnější údaje obsahuje toliko redakce, vztahující se na Uhry.⁷⁸

93 - Dějiny josefínské tolerance jsou takto dějinami jejího omezování. Jako akt především politický nemohla ani v příštích generacích zaručit tolerantní smýšlení katolických spolumatřů a nižšího úřednictva. Není tomu ještě ani padesát let, co katolíci, kteří se v Rakouské republice chtěli stát evangelíky, se museli vykazovat a příslušných úřadů psychiatrickým dobrozdáním, že nejsou duševně choří. Zostření podmínek umožňujících vstup do evangelické církve souviselo ještě s dobou vrcholného josefinismu. Dvorská kancelář odhadovala r. 1781 pro Předlitavsko pravděpodobný počet protestantů na 60 až 70 tisíc. Když se v říjnu 1782 v Předlitavsku přihlásilo 73 722 protestantů, počítalo se bezděky s devízou, že "se nemůže stát, co se stát nemá", a Nový rok 1783 byl prohlášen za konečný termín pro příjem přestupových přihlášek. Nutně potom museli existovat tajní protestanté i nadále. Proto bylo 21. února nařízeno, že napříště mají být podrobeni nucenému šestitýdennímu katolickému náboženskému vyučování. Jeho náklady nesli z polovice evangelíci sami, z polovice katolický farář. Během tohoto nuceného vyučování v náboženství nesměli být ve styku ani s protestantským učitelem, ani s protestantským pastorem, jemuž za přestupek v té věci hrozilo sesazení z úřadu. V období pozdního josefinismu mohlo se toto vnučené náboženské vyučování prodloužit nad šest týdnů. Povinné vyučování, provázené dalšími diskriminacemi, se stalo důležitým prostředkem k zamezení přestupů k protestantismu tam, kde nenarazilo na výjimečnou srdatost. Přesto stoupl počet protestantů v Předlitavsku k prosinci 1785 už na 107 454.⁷⁹

94 - Tolerovaní nekatolíci, kteří zprvu Josefovou toleranci velebili, spatřovali v ní rostoucí měrou nový vyjemnělý způsob útlaku. Nicméně radost převážila oprávněné stížnosti, aspoň v Předlitavsku. Protestanté přitom přehlíželi, že katoličtí duchovní nebyli v postavení hodném závidění. Od nich přece vláda očekávala, že budou umět a moci zmařit přestupy cestou tolerantní misie. Jak zněl takový typický dvorský de-

kret? Prikazoval prostřednictvím ordinářů katolickým duchovním pastýřům, "aby se zcela vyvarovali dát podnět k rozmiškám ve věcech víry a chovali se i vůči bludařům v pravém duchu křesťanské tolerance laskavě a se vši mírností, zdrželi se proto všech neslušných výrazů nebo nadávek vůči nepřátelům náboženství, ale naopak o to spíše posilovali svěřené farní obce v pravém samospasitelném náboženství nebo bludaře hleděli navrátit jasným a prospěšným vyučováním, přesvědčováním a dobrými příklady, jak je ostatně povinností horlivého duchovního".⁸⁰ Příležitostí k ještě větší frustraci bylo, jestliže katolický duchovní jako komisař v komisi, před níž se tajní evangelíci museli dát "zapsat", se po celých pět dní snažil od pěti hodin ráno do pozdního večera s nasazením vši své výmluvnosti získat pro katolickou církev ty, kdo z ní chtěli vystoupit - a měl-li přitom úspěch jen u jednoho jediného selského čeledína.⁸¹ Ani reformně katolicky smýšlející josefínští biskupové se při vši úctě k toleranci a svobodě svědomí⁸² nedokázali plně smířit s Josefovým tolerančním zákonodárstvím. Biskupové smýšlení barokně katolického byli rozhořčeni, ano zoufalí. Biskup ve Steinamangeru psal svému kolegovi v Erlau: "Toleranční patent na nás působí jako pohřební kázání. Žijeme ve smutné době. Nesmiluje-li se nad námi Bůh, co z nás bude?"⁸³

95 - Politicky a nábožensky nesplnilo toleranční zákonodárství žádná skupině její přání a očekávání, a už vůbec ne skupinám tolerovaných. Přece jim však přineslo možnost vyznání. Jednadvacetiletá dívka, jediná, která se na příslušném panství stala evangeličkou, vyznala před komisí na otázku "proč nechce být evangeličkou podle učení katolické církve": "Protože se mi evangelická církev více líbí než katolická." A na další otázku, proč že se jí více líbí, odpověděla: "Nic nemám proti katolické církvi, ale luterské knihy mám raději, měla jsem je od svého mládí... Zůstanu evangeličkou, říkejte si mi, co chcete."⁸⁴ Josefínská tolerance měla své meze a slabiny. Že se však prostá dívka už nemusela bát, že jí budou zabaveny evangelické knihy, které jí byly svěřeny od mládí, nebo že bude

odvečena do káznice či konversního domu, nebo že bude z domova vypuzena a pro své přesvědčení zbavena jakékoli možnosti občanské existence či snatku, jasně dosvědčuje, že josefínskou tolerancí byl učiněn důležitý krok směrem k pokročilejší humanitě.

Krátkost času nám nedovoluje podat více než něco zlomkovitých náznaků. Dnes při 200. výročí josefínské tolerance jsme vůči ní mnohem skeptičtější než tomu bylo při výročí 150. Tehdy Jakob Ernst Koch, jeden z nejrozhodnějších církevních odpůrců nastupujícího nacionálněsocialistického ohrožení, vyjádřil v básni:

Aus kalter Kerkermauern Grauen tief und bang
wie letzter Seufzer das Gebet zum Himmel drang:
Herr, sende Licht:
Und zündend fiel in Kaiser Josefs warmes Herz
ein heilig Feuer, tilgend vielen Schmerz:
Es werde Licht!
Da wich die Nacht - und alle Schatten fluchend flohn.
Die Kerker öffnen sich ob diesem Wort vom Thron -
und es ward Licht.
Ein Jubel, Jauchzen weit durch alle Herzen drang,
Herr Gott, wir danken Dir in Wort und Lied und Sang:
Du gabst uns Licht!⁸⁵

Zřetelněji než dříve dnes vidíme, že josefínská tolerance stabilizovala stávající systém. Víme, že vzhledem k tolerančním restrikcím a k částečnému návratu Josefa II. roku 1787 na klerikální pozice,⁸⁶ rychle vystřídal vystřízlivění původní euforickou náladu protestantů a jejich nadšení pro Josefa, a to nikoli jen u Čechů a Maďarů,⁸⁷ nýbrž také u obyvatel rakouských alpských zemí a u Vídeňáků.⁸⁸ Na druhé straně nemohou dnes chybná politická rozhodnutí Josefova z doby po roce 1783 výrazněji ovlivnit hodnocení císaře tolerančního zákonodárství. Dnes může i maďarský církevní historik konstatovat o uherských protestantech po roce 1790: "Svá práva tedy znovu

získali, ale krále, jakým byl Josef II., jenž jim laskavě a ochranně stranil, už nikdy neměli."⁸⁹

Josefínská tolerance vytvořila novou situaci, která volala i církve k většímu vzájemnému porozumění, větší bratrskosti, větší odpovědnosti. Přes všechno, co církve pozoruhodného tehdy vykonaly, neměli bychom pro radost na touto toleranci, jež byla prvním krokem k pravé svobodě svědomí, zamlčovat, že zůstaly mnoho dlužny.

Přeložil Amedeo Molnár

1) Přednáška na symposiu Komenského fakulty u Martina ve zdi v Praze dne 22.5.1981 a na evropském teologickém kongresu ve Vídni 29.9.1981. Dokladové odkazy v pořadí číselovaných poznámek najde odborný čtenář při otisku původního znění přednášky v *Communio viatorum* 24 (1981)

TOLERANČNÍ PATENT A ČEŠTÍ EVANGELÍCI

Zdeněk Jan Medek

Samo téma vytváří několik okruhů. Jde o záležitost stále živou, o postoj českých evangelíků k josefínské toleranci tehdy, po ní, a konečně i dnes - a také, jak tuto dějinnou skutečnost hodnotila a hodnotí evangelická historiografie. Okruhy se navzájem překrývají a doplňují.

1) Pro české evangelíky nepřišlo řešení jejich situace neočekávaně. Nečekaná byla jen forma a důsledky, bezprostřední i dlouhodobé. Oni totiž stáli, usilovali a bojovali o náboženskou svobodu, zatímco se jim dostalo pouhé tolerance, trpění. Josefínská tolerance neznamenalá osvobození a důsledné oddělení od katolické církve - a tomu tolerovaní evangelíci nechtěli rozumět, ani se s tím nehodlali smířit. Na štěstí pro celý další vývoj stejné neporozumění prokázali i sem a ůher příští pastoři.¹ Zarytý až tvrdohlavý vzdor pastorů i jejich stádece vedl časem k náboženskému pluralismu, který v podstatě byl cizí záměrem císaře Josefa II. a směřoval aspoň k právnímu, když ne skutečnému srovnoprávnění.

2) Je třeba mít smysl pro poměr věcí. Císař řešil postavení evangelíků ve svém seustátí v rámci prováděných reforem církve katolické a jako okrajovou a podružnou otázku těchto